

MA'RIFATCHILIKDA JAXON ADABIYOTINING O'RNI.

Amonova Shaxnoza Abdialimovna

Ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari. Angliya adabiyoti: a) D.Defo ijodi; b) J.Svift ijodi. Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti: a) Volter ijodi; b) Bomarshe ijodi.*

Kalit so'zlar: *Ma'rifatchilik, Angliyada ma'rifatchilik; D.Defo; «Robinzon Kruzo»; J.Svift, «Gulliverning sayyohatlari»; Volter; Bomarshe; «Sevilyalik sartarosh»; «Bo'ron va tayziq»; Shiller; Gyote; Faust.*

Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari XVIII asrga kelib G'arbiy Ovrupa davlatlari turlicha siyosiy tuzumga ega edilar. Angliyada mutlaq hokimiyat o'z umrini yashab bo'ldi. Qirollik hokimiyati siyosatiga ta'sir o'tkazmaydigan hokimiyatga aylandi. (1648–49 burjuaziya inqilobi). Fransiya hali mutloq hokimiyat yashamoqda edi. Germaniya mayda knyazlik, gersogliklarga bo'linib ketgan edi. Italiya ham Germaniya singari mayda davlatlarga bo'linish yuz bergan, shimoli esa Avstriya mustamlakachiligi azoblarini tortmoqda edi. Ovrupa ilg'or kuchlarining siyosiy kurashlari, asosan, antifeodal xarakterda bo'lgani uchun, XVIII asr adabiyoti ham, asosan, antifeodal yoki ma'rifatchilik ruhida edi. «Ma'rifat» so'zi, keng ma'noda xalqni bilimli, ma'rifatli qilish ma'nosida qo'llansa, tor ma'noda burjuaziyaning feodalizmga qarshi kurashi avj olgan davrdagi aqliy harakatni ifoda etadi. Ma'rifatchilik adabiyoti – feodal asoslarga qarshi o'laroq maydonga chiqib, XVII-XVIII asrlarda G'arbiy Ovrupa mamlakatlari va Shimoliy Amerikada keng yoyilgan g'oyaviy-mafkuraviy harakat; shu harakat g'oyalarini o'ziga singdirgan va targ'ib etgan adabiyot. Ovrupa ning turli mamlakatlarida ma'rifatchilikning maydonga kelishi vaqt jihatidan farqlanadi: u dastlab Angliyada yuzaga kelgan bo'lsa, ijtimoiy shart-sharoitlarning yetilishi

barobarida qit'aning boshqa mamlakatlari yoyilgan va ularning har birida konkret shart-sharoitlar bilan bog'liq tarzda kechgan. Jumladan, Rossiyada Ma'rifatparvarlik ancha kech – XVIII asrning ikkinchi yarmida maydonga chiqqan; shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qator Sharq mamlakatlari, jumladan, Rossiya tarkibidagi turkiy xalqlar yashovchi mintaqalar (Qrim, Tatariston, Ozarbayjon, Turkiston) da kuzatilgan Ma'rifatchilik harakatlari ham Ovrupa Ma'rifatparvarlari bilan ko'plab mushtarak jihatlariga egadir.²³ Ma'rifatparvarlar uchun aql-idrok bosh masaladir. Ular insonning aqliy faoliyatiga, odamiylik fazilatlariga yuqori baho berganlar. Shu bilan birga, ma'rifatparvarchilik g'oyasiga yuqori baho berishadi. Ma'lumki, Ovrupa XVIII asr ma'rifatchilarining aksariyati "ma'rifatli hukmdor" g'oyasini ilgari surgan edilar. Fransuz ma'rifatchisi Golbax "Tabiat tizimi" va "Tabiiy siyosat" kabi asarlarida Fransiya erishishi mumkin bo'lgan siyosiy tizim sifatida konstitutsiyaviy monarxiya haqida fikr yuritib, uning boshida ma'rifatli hukmdor turishi lozimligini ta'kidlaydi. "Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, mard, xushaxloq hukmdorlar o'tirishlari mumkin va ular inson boshiga yog'ilgan balolarning asl sababini bilib, aql ko'rsatmalari bo'yicha bartaraf etishga harakat qiladilar". Badiiy adabiyotda ham o'z ifodasini topgan bunday g'oyalarni Volter ("Kandid yoki optimizm"), Monteskyo ("Fors nomalari"), 23 Куронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати, Тошкент : "Akademnashr", 2010. – Б.164. J.Svift ("Gulliverning sayohatlari"), Deni Didro ("Rohiba"), I.V.Gyote ("Faust", "Gets fon Berlixingen") va boshqa ma'rifatparvar yozuvchilar ijodida ko'plab uchratish mumkin. Ma'rifatparvarlar «tabiiy inson haqidagi» konsepsiyasini ilgari surdilar. Ularning fikricha, inson tabiatan go'zal va yaxshi xulqli, uni faqatgina hayot, yashash sharoiti buzadi. Djon Lokk falsafasi ma'rifatchilarga katta ta'sir o'tkazdi. Uning «Inson aqli haqida tajriba» (1690) kitobi. Uning fikricha, inson olayotgan barcha bilimlar aql-idrok orqali keladi. Jamiyat hayotida katta o'zgarishlar kechayotgan davrda esa, ma'lumki, yangicha fikrlaydigan kishilarni tarbiyalash

masalasi birinchi o‘ringa chiqadi. Shu bois Ovrupa ma’rifatchilari ta’lim-tarbiya masalalariga alohida e’tibor qaratdi. Ingliz faylasufi Jon Lokkning ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari (“Aql borasidagi tajriba”) XVIII asr ma’rifatchilarining inson va uning tarbiyasi haqidagi fikrlariga jiddiy ta’sir o’tkazdi. Ta’lim-tarbiya masalalariga bag‘ishlangan J.J.Russoning “Emil yoki tarbiya” singari asarlari maydonga keldi. Angliya ma’rifatchiligini 3 ta davrga bo‘lish mumkin: 1) 1688–1730-yil – ilk ma’rifatchilik. (Jurnalistika rivoji, yangi dramatik janrlarni paydo bo‘lishi); 2) 1730–1750-yillar – ma’rifatchilik romanining paydo bo‘lishi va gullab-yashnashi; 3) 1750–1790 (89)-yillar – ma’rifatchilik mafkurasida tushkunlik alomatlarini paydo bo‘lishi, sentimentalizm va predromantizmining paydo bo‘lishi. Angliya ma’rifatchiligining atoqli namoyandalaridan biri Daniel Defo (1660–1731). Savdogar oilasida tug‘ildi. Otasi uni Puritan diniy akademiyasiga o‘qishga berdi. Ammo Defo savdo ishiga qiziqib umrining oxirigacha yirik tijoratchi bo‘lib qoldi. U jurnalist ham bo‘lgan, satirik pamfletlar, romanlar, traktatlar yozgan. Ko‘p sonli maqola va pamfletlarida feodal-aristokratlar bilan cherkov reaksiyasini fosh qiladi. «Robinzo Kruzo» romani (1719). Defo davri kitobxonlari adabiyotga, xususan, nasrga shunday talablar qo‘yadilar: hikoya ajabtovur narsalar haqida bo‘lishi, boshqalardan ajralib turishi va shu bilan bir qatorda to‘qima bo‘lmasligi kerak. Defo o‘z asarida ana shu 2 talabni bajaradi. Uning romanini hozirda hujjatli nasr namunasi sifatida qabul qilish mumkin bo‘lar edi. Romanni hujjatligini Robinzonning proobrazi – real odam shotlandiyalik matros Selkirk ekanligi ham tasdiqlaydi. U kimsasiz orolda 4 yil-u 4 oy yashaydi. Romaning birinchi qismidan so‘ng ikkinchi va uchinchi qismlarini yozadi. Ammo asarning birinchi qismi katta shuhrat qozonadi. Romanning asosiy qismi yolg‘iz insonning kimsasiz orolda yovuz tabiat kuchlari bilan yuzma-yuz olishuviga bag‘ishlangan. D.Defo adabiyotda birinchilardan bo‘lib yaratuvchanlik mehnati mavzusini ko‘tardi. Mehnat Robinzonni odam bo‘lib qolishiga yordam berdi. Voqealarning sodda, qiziqarli tilda hikoya qilinishi asarning o‘qimishli

bo'lishini ta'minlagan. "Robinson Kruzo" romani keyingi davr adabiyotiga katta ta'sir o'tkazdi. Djonatan Svift (1667–1745). Irlandiya poytaxti Dublinda ruhoniylar oilasida tug'ilgan. Yirik ingliz amaldori Vilyam Templ saroyida kotib bo'lib ishlagan. Vilyam Boy kutubxonasidan foydalangan. Jurnalist sifatida tanilib «Kitoblar janggi», «Bochka haqida ertak» (1704) va boshqa hajviy asarlari bosilib chiqqan. «Kitoblar janggi» pamfletida XVII asr oxirida Fransiyada 2 xil lager, ya'ni eski antik adabiyoti tarafdorlari va yangi, zamonaviy adabiyot tarafdorlari o'rtasidagi katta tortishuvlar haqida satirik uslubda hikoya qilinadi. Birinchi lagerdan Bualo ("Poeziya san'ati") o'rin egallagan bo'lsa, ikkinchi tomonda aka-uka Perrolar (3 aka-uka) joy olgan. Asosiy vazifa "Qizil qalpoqcha", "Zolushka", "Uyqudagi go'zal" ertaklari muallifi, badiiy ertak asoschisi Sharl Perroga yuktilgan. Templ hali qadimiy adabiyot tarafdori edi. Kutubxonada yangi avtorlar kitobiga polkadan yaxshi joylar, qadimiy avtorlar kitobiga esa qorong'u burchakdan joy ajratilgan edi. Xafa bo'lgan qadimiy avtorlar qo'zg'olon qiladi. Otliqlarni Xomer va Pindar, qurollilarni Aristotel va Platon va boshqalar boshqarib, g'alaba qozonadi. Svift – siyosiy yozuvchi. Uni, asosan, ijtimoiy masalalar qiziqtiradi. Yozuvchi o'z asarlarida dunyo sirlari, go'zallik, chuqur psixologizmga emas, jamiyat nuqsonlariga e'tiborini qaratadi. 1726-yilda yaratilgan "Gulliverning sayyohatlari" romani qahramoni – afsonaviy mamlakatlardan Liliputiya, ulkan odamlar mamlakatiga, Brobdingnegga, aqlli otlar mamlakatiga (Guinginiya) va boshqa yerlarga sayohat qilgan shaxs. Sayohatchining maqsadi insonlarni ma'rifatli qilish (yaxshi va yomon misollar orqali) edi. Shuning uchun Svift fantaziyasi ostida falsafiy tagma'no yotadi. Roman 4 qismdan iborat. 1-qism Liliputlar mamlakati haqida. Ular oddiy odamlardan 12 baravar kichik. (Bu Angliya). Amaldorlari ham xalq manfaatidan ko'ra o'z foydasini ko'proq o'ylaydi. Angliya kabi bu yerda 2 partiya bor: baland poshnalilar va vichilar partiyasi. Defoning romani yaratilishida ikki turdagi badiiy janr (Defo singari): sayohat va utopiya janri namuna rolini o'ynagan. (Tomas Mor "Utopiya", Komponella

“Quyosh shahri”) Svift ironik tarzda hikoya qilish ustasi. Agar u “olijanob”, “har narsaga qodir” deb tasvirlasa, demak, buning aksi bo‘lib chiqadi. XVIII asr Fransuz ma’rifatchilik adabiyoti. XVIII asrda Fransiya ma’rifatchilik xarakati keng quloch yozdi. Fransiya jahonga ma’rifatchilik adabiyotining tipik namunalarini berdi. Butun asr davomida Angliya va Fransiya o‘rtasida dengiz va quruqlikda birinchilik uchun kurash bordi. Asr boshida Fransiya Amerikadagi bir qancha koloniyalardan ajraldi. Yetti yillik urush (1756–1763) dan so‘ng Kanada, Hindistondagi koloniyalar Angliya ixtiyoriga o‘tdi. Fransiya absolyutizm (mutlaq hokimiyat)ning va, umuman, feodalizmga qarshi kurash, yemirilish davri Lyudovik XIV hokimligining so‘nggi davrlaridan boshlanadi va uning vorislari paytida yanada zo‘rayadi. Materialist Golbahning: «Taqdir taqozosi bilan taxtga ma’rifatli, adolatli, dono monarxlar o‘tirishi mumkin va xalq o‘tkazayotgan azob-uqubatlarni tushunib, ularni aqlli ko‘rsatmalari bilan bartaraf etadi» degan “orzusi”ga ma’rifatchilar juda ham ishonishar edi. Teatr ma’rifatchilar minbariga aylandi. Volter 60 yil davomida teatr uchun asarlar yozdi. Uning tragediya va komediyalari Ovrupa ning deyarli barcha teatrlari sahnasida (XVIII asrda) ko‘rsatildi. Ma’rifatchilar teatr sohasida islohot qildilar: ijtimoiy hayotning real konfliktlari va qahramonlari tasvirlandi. (uchinchi qatlam odamlari). Ular badiiy publitsistik prozaning yangi janri – falsafiy roman va qissani yaratdilar. (Monteskpe – «Fors xatlari», Russo – «Emil», «Yangi Eloiza», Didro «Romanning jiyani». Volter «Kandid») Fransua Mari Arue Volter (1694–1778). Volterni fransuz ma’rifatchilarining yyyetakchisi deyish mumkin. Parijda amaldor oilasida tug‘ilgan. Kollejda o‘qish paytida she’r yoza boshlagan va mashhur bo‘lib ketgan. Ammo amaldorlardan biri de Roganga yoqmaganligi uchun kaltaklanib Bastiliya qamoqxonasiga tashlangan. 3 yil mobaynida Angliyada yashadi. Umrining so‘nggi yillarini Fransiya va Shveytsariya chegarasidagi Ferney degan joyda o‘tkazadi. «Ferney patriarxi»ni ziyorat qilish uchun turli mamlakatlardan juda ko‘plab kishilar kelib turardi. 1778-yilda Parijda vafot etdi. Volter-badiiy so‘z ustasi.

Barcha ma'rifatchilar singari inson ongiga, aql-zakovatiga san'at orqali ta'sir ko'rsatishni bosh vazifa deb bildi. Klassitsistlar estetikasiga qarshi chiqqan Volter Rasin va Kornel ijodiga yuksak baho beradi. Shekspirni Fransiyadagi birinchi targ'ibotchisiga aylanadi. «Shekspir buyuk daho, ammo u qo'pol, dag'al asrda yashadi va uning pyesalarida ana shu dag'alliklar ta'sirini ko'rish mumkin» degan fikrni bildirgan. Volter ijodi ko'p qirrali bo'lib, 1718-yilda birinchi tragediyasi «Edip»ni yozadi. Bundan tashqari yana 4 ta tragediyasida u antik davr mavzusiga murojaat qiladi va yana 5 tasida («Brut», «Sezarning o'limi» va boshqalar) Rim tarixi syujetlariga murojaat qiladi. Volter tragediya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. (tarbiyaviy ahamiyati). U pyesalarni ma'rifatchilik g'oyalarini targ'ib qiluvchi qurol vazifasini o'taydi deb hisoblaydi. «Edip»da u Sofoklga xos bo'lgan taqdir oldida tiz cho'kishini ko'rmaymiz. Kohinlar xalqni soddaligidan foydalanuvchi yolg'onchilar sifatida ko'rsatiladi. Agar Kornel ana shu mavzudagi pyesasida «O'z qiroli uchun jon bergan xalq baxtlidir» degan fikr ni ilgari surgan bo'lsa, Volter «o'z yurti uchun jon berish – qirollar burchi» degan xulosa chiqaradi. «Brut», «Zaira», «Muhammad» tragediyalari juda katta shuhrat qozongan. Qadimgi Rim tarixi. «Zaira» xristian qizi Zaira va Misr sultoni Orosman o'rtasidagi muhabbat. Nereston – Zairani akasi. Orosman Zairani rashk tufayli o'ldiradi. Volter «Genriada» epik dostoni haqida. U o'z ijodidagi shu turdagi yagona asarni yaratar ekan, o'z oldiga ikki vazifani qo'yadi: Fransiyaga milliy epos namunasini berish, (Vergiliy, Tasso singari) va shu bilan birga aql-idrokni, ideal hukmronni madh etish. Asarda olim ma'budlarni o'rnini nizo, fanatizm alvastisi singari figuralar egallagan. Dante qahramoni singari Genrix IV do'zaxga va osmon-u falakka – taqdirlar qasriga sayohat qildi. «Orlean qizi» dostonida 1431-yil o'tda yondirilgan qahramon qiz Janna D'Ark nomi bilan bog'liq cherkov safsatalarini fosh qiladi. Falsafiy qissalarida Volter zulm, adolatsizlik, diniy jaholat, inson erki masalalariga to'xtaldi. «Kandid yoki optimizmi» (1758) qissasi qahramoni Kandid sofdil, aqlli yigit. Uning ustozlari faylasuf Panglos dunyodagi barcha narsalar ezgulikka olib

boradi deb bilim beradi. Avvaliga bu falsafaga ishongan Kandid ongida (bir qancha davlatlar kezib chiqqandan so'ng) Panglos falsafasiga ishonch yo'qoladi. U har holda dunyoda qandaydir aqlga muvofiq keladigan narsa bo'lishi kerak, deb o'ylaydi. Qahramon yer yuzida shunday yerni – sarobni axtaradi. Shunday tuzum deb Volter Eldorado mamlakatini tasvirlaydi. Bu yurtida tilla-yu javohirlarning hisobi yo'q. Qirol olijanob, insonparvar. Sud qilish, jazolash kabi hodisalar yo'q. Ammo Eldoradoga olib boradigan yo'l tog'lar, baland qoyalar bilan to'silib yotadi. Amalda unga borish mumkin emas. Muallif asar oxirida qahramon mehnat qilish kerak, degan xulosaga keladi. “Mehnat bizni uch xil falokatdan: zerikish, nuqson va muhtojlikdan xalos qiladi”. Pyer Ogyusten Karon Bomarshe (1732–1799). Bomarshe haqida Melnxor Grimm (Bomarshe zamondoshi): Volter, Russo va boshqalar asarlarining ta'sir kuchi ortiq, ammo ularni xalq kam o'qirdi. Lekin Bomarshening “Figaroning uylanishi” va “Sevilyalik sartarosh” asarlarini Fransiyada deyarli barcha bilar edi, degan fikrni bayon etganda haq edi. Bomarshe professional yozuvchi emas. U yozishicha, muhtojlik sabab murojaat qilgan. «Agar ishlarim oshib yotsa, adabiyot bilan shug'illanib o'taversin, ammo ishdan bo'sh bo'lsam, qo'limga qalam olaman degan edi u. Bomarshe soatsoz farzandi bo'lib, o'zi ham Parijda ko'zga ko'ringan soatsozlardan biri edi. Dvoryanlik unvoniga ega bo'lib (Karon ismini de Bomarshega almashtirgan), yirik Bankir Pari Dyuverne bilan yaqinlashib katta boylikka erishadi. Dyuverne vafotidan keyin kichik meros masalasida sudlashadi va sud Bomarshe ziyoniga hukm chiqaradi. U sud sistemasini poraxo'rlikni fosh etuvchi «Memuar» (xotira)larni yozadi va butun Ovrupa ga taniladi. Bomarshe dramaturg sifatida «Sevilyalik sartarosh» (1775) va «Figaroning to'yi» (1784) komediyalari bilan jahon adabiyotida qoldi. Bosh qahramon Figaro haqidagi trilogiyaning birinchi qismi – «Sevilyalik sartarosh» komediyasi hisoblanadi. Asar voqealari Ispaniyada kechadi. Figaro-epchil, aqlli yigit. U turli ishlarni qilib ko'radi. Nihoyat, Seviliyaga kelib sartaroshlik qiladi. Komediyaning har bir sahnasida Figaroning ishbilarmonligi, chaqqon, xalqqa

yaqinligi sezilib turadi. Uning yordamida graf Alpmaviva sevgan qizi Rozinaga uylanadi. Avtor uchinchi tabaqadan chiqqan qahramonni boshqalardan ustunligini ko'rsatadi. 9 yildan so'ng «Figaroning to'yi» komediyasini yozdi. Komediya butun Ovrupaga mashhur bo'lgan (1785-yilning o'zida Germaniyada asarining 12 turdagi tarjimasi amalga oshirildi). Endi Figaro grafning ishonchli xizmatkori. U uy xizmatchisi Syuzannani sevadi. Ammo graf Syuzannani o'ziga tobe qilib olmoqchi. Figaro buni sezib unga qarshi kurash olib boradi. Bu kurash graf va xizmatkor to'qnashuvi emas, balki ijtimoiy kurash tusini oladi. Syuzanna, grafiniya va Figarolar graf Almayivani kirdikorlarini fosh qiladi.

Xulosa :U sevgilisiga erishish uchun o'zidagi barcha kuch, tadbirlarni ishga soladi. Asar Figaro va Syuzanna to'yi bilan tugaydi. Napoleon keyinchalik (inqilobdan keyin) «Figaroning to'yini» amalda inqilob deb ataydi. Trilogiyaning so'nggi asari -«Jinoyatkor ona» shuhrat qozonmadi. Graf olijanob, rahmdil kishi sifatida, Figaro unga sodiq xizmatkor sifatida tasvirlanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Introduction to Literature. Miller Gilbert. Williams John. 1995 The McGraw-Hill. P.1148
2. Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: 1987.
3. Артомонов С. Зарубежная литература. XVII-XVIII,в.в. – М.: 1988.
4. Проблема просвещения в мировой литературе. – М.: 1970.
5. Неустраев В. Немецкая литература эпохи Просвещения. – М.: 1958.